

CSONTOS SÁRA

A DÉL SZÓ FELTÉTELEZETT MONGOL EREDETÉHEZ

ABSZTRAKT: A magyar nyelv esetleges mongol eredetű jövevényszavainak kérdése több mint 250 éve jelen van a szakirodalomban, a legújabb magyar etimológiai szótárak azonban nem számolnak ilyen nyelvi réteggel. Ligeti Lajos 1935-ben arra a következtetésre jutott, hogy a magyar és a mongol alakok közötti hasonlóságok bolgár-török közvetítéssel magyarázhatók, s mivel a magyar–mongol nyelvi érintkezés nem igazolt, a kérdést a kutatás hosszú időre lezártnak tekintette. A magyar *dél* szó eredete azonban mindmáig nem tisztázott megnyugtató módon: míg a mongol nyelvekben zöngés szókezdővel (*düli*), a török nyelvekben zöngétlen szókezdővel (*tüš*) szerepel. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv kelet-altaji elemeinek kutatását mennyiben befolyásolta a magyarság korai történetére vonatkozó történeti hipotézis – miszerint mongol nyelvű népekkel nem érintkezhetett –, és hogy ez az álláspont a legújabb történeti, régészeti és archeogenetikai kutatások fényében mennyiben tartható fenn. A dolgozat nagyobb részében a magyar *dél* szó hangtani és jelentéstani elemzésére kerül sor, melynek alapján a tanulmány újra felveti a szó esetleges mongol eredetének lehetőségét.

KULCSSZAVAK: etimológia, jövevényszavak, nyelvtörténet, mongol–magyar kapcsolatok, őstörténet

SÁRA CSONTOS

RECONSIDERING THE MONGOLIC ORIGIN OF THE HUNGARIAN WORD *DÉL* ('NOON, SOUTH')

ABSTRACT: The question of possible Mongolic loanwords in the Hungarian language has been present in the literature for more than 250 years, yet the most recent etymological dictionaries do not recognize any words of Mongolic origin. In 1935, Lajos Ligeti concluded that the similarities between Hungarian and Mongolic forms can be explained by Bulgar-Turkic mediation, and since Hungarian–Mongolic linguistic contact has not been confirmed, research considered the issue to be settled for a long time. However, the origin of the Hungarian word *dél* 'south/noon' has not yet been satisfactorily clarified: while it occurs with a voiced word-initial consonant (*düli*) in Mongolic languages, in Turkic languages it uniformly appears with a voiceless word-initial consonant (*tüš*). This paper examines the extent to which research on the eastern Altaic elements of Hungarian has been influenced by the historical hypothesis that the Hungarians could not have come into contact with Mongolian-speaking populations in their early history, and to what extent this position can be maintained in light of recent historical, archaeological and archaeogenetic research. The greater part of the study is devoted to a phonological and semantic analysis of the Hungarian word *dél*, on the basis of which the paper revisits the possibility of the word's Mongolic origin.

KEYWORDS: etymology, loanwords, historical linguistics, Hungarian-Mongolic contacts, Hungarian prehistory

Bevezetés

A magyar nyelv mongol eredetű elemeinek kutatása több mint kétszáz éves múltra tekint vissza. Az első tudós, aki magyar–mongol szóegyezésekre lett figyelmes, a német Johann Eberhard Fischer (1697–1771) volt. Ő az oroszok szibériai gyarmatosítását előkészítő kamcsatkai expedíció tudós tagjaként gyűjtött nyelvi anyagokat a környező népek köréből. A kor nyelvészeti irányzatához kapcsolódva a különböző nyelvek azonos jelentésű szavait tette egymás mellé, így próbált rájönni azok kapcsolatára. A *Vocabularium Sibiricum* (Fischer 1767) című munkájában Fischer tizenhat magyar–mongol szó között fedezett fel hangtani és jelentéstani hasonlóságot.

Hazánkban a mongolos jövevényszavak kutatása Pray György nevéhez fűződik, ő írt először a magyar nyelv mongolos elemeiről (Pray 1774). Őt követte Beregszászi Nagy Pál, Horváth István és Gyarmathy Sámuel, ez utóbbi kivételével az említett szerzők magyar–mongol szóegyeztetései a magyar nép eredetének kérdésére irányultak. Gyarmathy volt az első, aki nem rokonságról, hanem kölcsönszavakról beszélt. Erről az időszakról Rákos Attila készített részletes összefoglalót, melyben a XVIII–XIX. századi magyar–mongol szólistákon szereplő mongol szavak feltételezett forrásait is közli (Rákos 2015).

A téma kutatástörténetében jelentős előrelépést jelentett Szentkatolnai Bálint Gábor több mint ezer szót tartalmazó magyar–mongol összehasonlító szótára (Bálint 1877). Bálint eredeti célja a magyar és a mongol nyelv közötti rokonság bizonyítása volt, amelyet tudományos szempontból vitatható, sokszor délibábos szóhasonlításával igyekezett alátámasztani. Ennek ellenére az általa gyűjtött, beszélt mongol nyelvi anyag fontos kiindulópontot jelentett a későbbi kutatók, például Budenz József (1836–1892) számára, aki Bálint szólistája alapján kezdte meg a magyar nyelv esetleges altáji kapcsolatainak vizsgálatát.

A magyar nyelv kölcsönszavainak a kutatása ekkor, a XIX. század végén és a XX. század elején élte virágkorát, amikor a német újgrammatikus iskola hatására a két nyelv hasonló hangzású szavairól és gyökeiről a figyelem átkerült a szabályos hangváltások és hangmegfelelések kérdésére. A magyar tudomá-

nyos életben az ugor–török háború néven elhíresült nyelvészeti vita hatására a történeti összehasonlító nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei és módszerei egyre népszerűbbek lettek, és a kutatások a törökös jövevényszavak mellett a mongol nyelvre is kiterjedtek.

Budenz felismerte, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszavaink egy bolgár–török („csuvasos”) nyelvet beszélő néptől kerülhettek át (Budenz 1871, 133.). Figyelmét emellett felkeltették az esetleges mongol és mandzsu–tunguz eredetű, általa keleti–altáji elemeknek nevezett magyar kölcsönzések is (Budenz 1886). Tanítványa, Munkácsi Bernát (1860–1937) már egyértelműen mongol eredetű magyar szavakról ír (Munkácsi 1901, 1933), ám úgy vélte, hogy mivel ezek a kölcsönzések törökös nyelvi jegyeket is mutatnak, közvetett kölcsönzésről lehet szó: az általa mongol nyelvűnek tartott hunok, birodalmuk összeomlását követően, a dél-orosz sztyeppékre visszahúzódva beolvadtak az ott élő bolgár–török népességbe, így kerültek mongol eredetű nyelvi elemek először a bolgár–török, majd általuk a magyar nyelvbe is (Munkácsi 1901, 403.).

Simonyi Zsigmond (1853–1919) volt az első, aki közvetlen mongol–magyar nyelvi kapcsolatról írt. Véleménye szerint a mongol nyelvből került hozzánk a *hiúz*, a *hölgy*, a *zerge*, a *tulok*, a *hurok* és a *harang* szavunk (Simonyi 1901, 126–128.), melyek mongol eredetét később Gombocz Zoltán (1877–1935) cáfolta (Gombocz 1912, 31.). Majd miután Németh Gyula (1890–1976) is a mongolos jövevényszavak mellett érvelt (Németh 1913), sőt, mongolos hangtani kritériumokat is megállapított, Ligeti Lajos (1902–1987) is csatlakozott a vitához, és megírta a téma napjainkig főművének számító *Mongolos jövevényszavak kérdése* című tanulmányát (Ligeti 1935).

Ebben a munkájában Ligeti a Szentkatolnai Bálint Gábort követő nemzedék kutatási eredményeinek összefoglalásán túl, tizenhat mongol eredetű jövevénynek tartott magyar szó részletes összehasonlító etimológiai elemzését, „kritikai megrostálását” végezte el. Ligeti cáfolta a Németh Gyula által felállított mongolos hangtani kritériumokat (Németh 1913), és Gomboczhoz hasonlóan megállapította, hogy nincs szükség ilyen jellegű kölcsönzéseket feltételezni, a mongol fonetikai jellegzetességek ugyanúgy lehetnek bolgár–törökök is, bár

három szó, az *ige*, az *ölyv*, és a jelen dolgozatban tárgyalt *dél* szó mongol eredetét nem vetette el fenntartás nélkül (Ligeti 1935, 270–271.).

Ligeti többször visszatért a kérdéshez (Ligeti 1976, 1986), utoljára a halála előtt megjelent ótörök jövevényszavainkat összefoglaló monográfiájában, melyben továbbra is kétségbe vonta a mongol eredetű szavak létét a magyar nyelvben (Ligeti 1986, 50–51.). Ligeti álláspontja napjainkig referenciapontként szolgál a magyar turkológiai és történeti nyelvészeti szakirodalomban.

A legújabb magyar etimológiai szótárakban (TESz, EWUng, UESz) nem található olyan lexikai elem, amelynek mongol eredete kétséget kizáróan bizonyítható lenne. Jelen tanulmány célja — ha csupán vázlatosan is — a kérdés történeti és nyelvészeti szempontú vizsgálata, ez utóbbi a mongolos jövevényszavak egyik legtöbbet emlegetett példáján, a *dél* szó fonetikai és jelentéstani problémáinak elemzésén keresztül. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a legújabb nyelvészeti eredmények mellett, a témára vonatkozóan milyen eredmények láttak napvilágot annak segédtudományaiban, a régészetben és a történettudományban.

A magyar–mongol nyelvi kontaktus történeti háttere a legújabb kutatások fényében

A téma kutatástörténetében a mongolos¹ szavak többsége legújabb etimológiai szótárainkban mint csuvasos, bolgár-török vagy a legújabb terminológia szerint nyugati ótörök adatként szerepel. Németh Gyula így fogalmazta meg ennek okát:

„(...) az eddigi kutatást összefoglalva azt az eredményt tartalmazza, hogy a magyar nyelvben mongol elemekről beszélni semmi okunk sincsen, mert az illető szók hangtani és egyéb kritériumok alapján éppúgy lehetnek tö-

1 Ligeti Lajos nyomán honosodott meg a „mongolos” kifejezés (Ligeti 1935), amelynek jelentését egy későbbi tanulmányában részletesen kifejtette (Ligeti 1976, 15.): „a „mongolos” műszó már korábban is azt kívánta jelezni, hogy nem mongol, hanem olyan török jövevényszavakról beszélünk, amelyek mongolos sajátságokat tartalmaznak”. Dolgozatomban azonban a kifejezés arra utal, hogy az adott szóval kapcsolatban korábban már felmerült, vagy bizonyos nyelvészeti szempontok alapján felmerülhet a mongol eredet lehetősége.

rök jövevények is. S mivel a mongollal való érintkezésnek pedig semmi történeti valószínűsége nincs, feltétlenül török jövevénnel van dolgunk.” (Németh 1913, 241.).

Sinor Dénes hívta fel a figyelmet, hogy a magyar jövevénysszókutatásban mennyire kiemelt szerepet kap ez a történeti hipotézis. Véleménye szerint például a *borjú* szó (vö. mong. *birayu*, halha *бярүү* ~ köztörök *buzayu*), hangtani szempontból akár mongol kölcsönszó is lehetne, ám az a feltételezés, hogy a magyarok a honfoglalás előtt nem kerültek kapcsolatba mongol nyelvet beszélő népcsoporttal, kizárja ezt a lehetőséget:

„A borjú, az ökör és a bika éppen úgy, vagy talán jobban magyarázhatók mongolból, mint törökből. De a kérdéssel foglalkozó nyelvészekben, tudatalatt vagy tudatosan, él a történeti – nem nyelvészeti! – hipotézis, hogy a magyarok a törökökkel éltek együtt, tehát a jövevénysszavak törökből magyarázandók.” (Sinor 1967, 197.).

De valóban megállja a helyét az a feltételezés, hogy nem volt a honfoglalás előtt magyar-mongol kapcsolat? Az altáji népek közül kizárólag török nyelvű népekkel kerültünk kapcsolatba? Mielőtt rátérek arra, hogy milyen új eredményei vannak a történettudománynak és a régészetnek ebben a kérdésben, fontosnak tartom, hogy a magyar nyelv mongol eredetű elemeit kutató nyelvészek erre irányuló álláspontját is röviden tárgyaljam.

Budenz nevéhez köthető az a megfigyelés, mely szerint a honfoglalás előtti török jövevénysszavainkban megfigyelhető rotacizmus a mai török nyelvek nyugati ágában, a csuvasban jelentkező fonetikai sajátosság (Budenz 1871, 133.), így a további etimológiai kutatások erre a nyelvre összpontosultak. Gombocz 227 bolgár-török kölcsönszót említ (1912), a 2011-ben Róna-Tas András és Berta Árpád közreműködésével megjelent ótörök jövevénysszavaink kétkötetes monográfiája már 384 (Róna-Tas – Berta 2011, 1176.), a szerzők által nyugati-ótöröknek nevezett jövevénysszót sorol fel. (A nyugati ótörök terminusba a szerzők szerint nem csak a bolgár-törökök tartoztak, hanem például a kazárok is.)

Gombocz Zoltán a magyar–bolgár–török nyelvi érintkezés színterül a volgai bolgár államot jelölte meg. Érvelését arra a történeti hipotézisre alapozta, miszerint a kazárok a Don bal partján fekvő Sarkel várát a 830-as években a magyarok elleni védelem céljából építették, így a magyarok korábban nem lehettek a folyó keleti oldalán (Gombocz 1912, 194.). Időben ezt az érintkezést a volgai bolgár állam megalakulásától a magyarok Pontus-vidékre érkezéséig terjedő időszakra, vagyis 600 és 800 közé helyezi (Gombocz 1912, 205.).

Később Gombocz ezt az álláspontját – immár elsősorban nyelvészeti megfontolások alapján – módosította (Gombocz 1923). Arra a következtetésre jutott, hogy míg a magyar nyelv bolgár eredetű jövevényszavai egy őstörök nyelvállapotot tükröznek, addig a finnugor nyelvekben (mordvin, cseremisiz, permi) előforduló hasonló elemek inkább egy későbbi, IX–X. századi nyelvi hatás eredményei. Mindez arra utal, hogy a magyarok nyelvi kapcsolata a bolgár–törökökkel korábbra tehető. Érvelésében felhasználta Zichy István életföldrajzi megfigyeléseit is, amelyek szerint a magyar nyelv bolgár eredetű kölcsönszavai között számos olyan elem található – elsősorban a szőlőműveléshez és különféle növénynevekhez kapcsolódóan (például bor, szőlő, seprő, szűrni, kőris, som) –, amelyek csakis egy déli, a Don–Kubán vidékére tehető nyelvi kontaktus révén kerülhettek a magyarba. Amennyiben ezek a jövevényszavak valóban a déli bolgároktól származnak, az érintkezés időszaka korábbra, azaz az V. század közepétől a VII. század elejéig keltezhető (Gombocz 1923, 26–27.).

Németh Gyula szerint több bolgár–török nyelvi érintkezéssel is számolhatunk. Egy korábbi kapcsolat Nyugat-Szibéria és az Urál vidéke között jöhetett létre (Kr. u. I. vagy V. században), míg egy későbbi a Kaukázus térségéhez köthető: *„Szervezet tekintetében legfontosabb volt valószínűleg az uráli hatás, műveltségi tekintetben mindenestre fontos a kaukázusi”* – írta Németh. (Németh 1930, 124.). A kaukázusi kontaktust pedig a VI–VIII. századra datálta (Németh 1930, 126.).

Későbbi munkáiban (Németh 1966) azonban elvetette ezt a feltételezést, ekkor már úgy vélte, hogy az intenzív nyelvi kapcsolatok fő színtere a volgai bolgár birodalom területe lehetett, és az V. századtól 750–800-ig tarthattak. Ezt követően vándoroltak a magyar törzsek Dentü-Mogyerbe, a Don folyótól keletre eső vidékekre (Németh 1966, 19–21.).

A 2011-ben megjelent *West Old Turkic* (továbbiakban WOT) nem zár ki egy korai, szórványosnak ítélt török-magyar érintkezést², ami az V. századig tarthatott, de jelentős bolgár-török nyelvi érintkezést a Don–Kubán vidékére feltételezett, és Gombocz nyomán a növénynevek földrajzi elterjedésével indokolta ezt. Véleménye szerint itt található meg együtt a kőris, som és gyékény, amelyek nevei bolgár-török eredetűek a magyar és az alán nyelvben is, és ez a helyszín lehetett az, ahol a három népcsoport érintkezhetett egymással, időben pedig a nyugati ótörök–magyar kapcsolatok korai szakaszához kapcsolja (Berta – Róna-Tas 2011, 1147–1149.). Feltételezése szerint Kuvrat birodalmának felbomlását követően a magyarok egy csoportja észak felé vándorolt a későbbi volgai bolgárokkal együtt – őket találta meg később Julianus barát –, míg a magyarság másik része a dunai bolgárok nyomán délre húzódott, és az Etelköznek nevezett térségben, a Dnyeper és a Dnyeszter vidékén több mint kétszáz éven át tartó nyelvi érintkezés jöhetett létre (Berta – Róna-Tas 2011, 35.).

Ugyanakkor Türk Attila (Türk 2023) rámutatott, hogy ezek a nyelvészeti megállapítások régészeti szempontból már nem megalapozottak. Szerinte a magyarok nem tartózkodtak huzamosabb ideig a Kaukázus előterében, a vándorlás nem tarthatott több, mint száz évig, és a régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a honfoglaló magyarság egészen a IX. századig az Urál-vidéken maradt, mivel a Kárpát-medence X. századi hagyatékának több eleme közvetlen kapcsolatot mutat a Volga–Urál vidéki VIII–IX. századi leletekkel: „*a magyar törzseknek a Kazár Birodalom területén való többszáz éves tartózkodását a tárgyi hagyaték újabb elemzése nem támasztják alá.*” (Türk 2023, 386.). Türk felhívja a figyelmet, hogy mielőtt a szavak elterjedését kizárólag a Don–Kubán vidékhez kötnénk, a növényföldrajzi nevek vizsgálatakor figyelembe kell venni

2 Bárczi Géza (1952, 348–349.), és később K. Palló Margit is azt gondolta, hogy török eredetű jövevényszavak már az ugor korban is bekerülhettek a magyar nyelvbe (K. Palló 1982, 105–106.), például a *hattyú*, *hód* szavak esetében. Egyes példák alapján Róna-Tas sem tartotta kizártnak, hogy bizonyos magyar jövevényszavak még a legkorábbi, úgynevezett őstörök korszakból származhatnak, amikor a *q*- > *x*- hangváltozás már lezajlott. Példaként említi a *homok* szót, amely szerinte olyan török nyelvből vagy nyelvjárásból kerülhetett a magyarba, ahol ez a hangfejlődés már megtörtént. (Róna-Tas 1982, 134.).

nemcsak az Urál-vidék és Délnyugat-Szibéria legújabb kutatási eredményeit, hanem a korabeli kelet-európai kereskedelmi kapcsolatok szerepét is.

Türk szerint a magyarok, nyugati irányú vándorlásuk előtt, hosszabb ideig a Dél-Urál keleti előterében éltek, ami a IV–VII. században az ún. „bajszos kurgánok” régészeti horizont elterjedési helye volt, és amely egy régészeti kultúrkörbe tartozott a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területével, és amelyet történetileg az Első Türk Kaganátushoz köt (Türk 2023, 393.).

Az archeogenetikai kutatások legújabb eredményei is alátámasztják, hogy az ősmagyarok egészen a IX. századig a térségben tartózkodhattak: az ELTE HTK Archeogenomikai Kutatóintézete által, nemzetközi együttműködésben elemzett 120 ősi genom alapján a Nyugat-Szibéria és a Volga közötti térség VI–II–X. századi, karajakupovói kultúrájának népessége szoros genetikai rokonságot mutat a Kárpát-medencei honfoglalókkal, gyökereik pedig a Kr. u. III–V. századi késő szargatkai csoportokig vezethetők vissza (Gyuris 2025).

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a IX. század elején a magyarság szállásterülete a Dél-Urál vidékére esett, szükségszerűen felvetődik a kérdés, hogy ebben az időszakban a térségben kimutatható-e mongol nyelvű népesség jelenléte.

A magyar őstörténet egyik ritkán emlegetett aspektusa, hogy a magyarok szállásterületei, bármelyik eurázsiai útvonal lehetőségét és időkorlátjait figyelembe véve, a nomád népek egyik fontos kereskedelmi útvonala, a Prémút mentén lehetett. Ligeti szerint a Prémút az Altaj-hegységen keresztül Mongóliáig is elhúzódott (Ligeti 1943, 54–56.).

Az V–VIII. századi kínai feljegyzésekben *tiele* vagy *chile* (敕勒) néven szerepel egy közép-ázsiai, törökös jellegű törzsszövetség, amelyről Peter B. Golden feltételezi, hogy egy ogur nyelvű népcsoport elnevezése lehetett. Ez a lazán szervezett nomád konföderáció a 460-as évekre Dél-Szibériától és Észak-Mongóliától egészen a nyugat-eurázsiai sztyeppéig terjedhetett. Golden (2006, 137–138.) szerint a kínai *tiele* név a török *tegrek* ‘perem, szegély, gyűrű, kör’ jelentésű szóval hozható kapcsolatba (Clauson 1974, 485.), amely talán a ‘kerék’ jelentésre utalhat, és esetleg egy, az altaji nyelvek körében ‘kocsi, szekér’ jelentésben használatos alapszóra vezethető vissza (vö. mong. *terge(n)* ‘vehicle,

cart, wagon'; Lessing - 1996, 804.)³. Golden értelmezése szerint a *tiele* elnevezés a korábbi *ting-ling* népnév későbbi vagy variáns formájának tekinthető. A feltevések alapján e törzsszövetség Észak-Mongóliától az Irtis vidékéig terjedő területen élt, és mongol, valamint török nyelvű népcsoportokat egyaránt magában foglalhatott (2006, 137–138.). Noha a *tiele* népnévnek a török *tegrek* 'kerék' jelentésű szóval való összekapcsolása igen népszerű elképzelés a vonatkozó szakirodalomban, szükséges hangsúlyozni, ebben az esetben nem zárható ki, hogy népi etimológiával van dolgunk, különösen amiatt, hogy a forrásokban a magas taligakerekű néphez kapcsolt kínai *gaoche/gaoju* megnevezés eredete körül is nagyfokú bizonytalanság tapasztalható.

A Hüis Tolgoi és Bugut brahmi írásos feliratok para-mongol nyelvvel való azonosítása (Vovin 2019) arra utal, hogy az V–VIII. század folyamán, különösen az Első Türk Kaganátus idején, a mongol nyelv presztízsnnyelvként vagy akár birodalmi lingua franca-ként is funkcionálhatott.

„While it was generally assumed that during the 5th to 7th century the Mongol speaking groups should be sought in eastern Mongolia and Manchuria, here we have one ruler making use of a Mongolic language in Central-Western Mongolia. This language can be: lingua franca or imperial language, Ruoran and Tuoba; or the language of the political group itself” (La Vaissière 2018, 157.).

Pár évszázaddal később egy másik törzsszövetség, a kimekek is szerepet játszhattak a mongol eredetű szókinccs továbbadásában. A kimekek a Nyugati Türk Birodalom népei közé tartoztak, és eredeti szállásterületük az Altajtól északra, az Irtis mentén helyezkedett el. Az ujgur hatalom meggyengülését követően egy részük a Dél-Urál vidékére vándorolt (Katona–Kiss 2023, 77.). Vásáry István megállapítása szerint a X–XI. században az Irtis vidékén élő kimek törzsek egyikét tatárnak nevezték, ami a mongol eredetű elemek jelenlétére utalhat (Vásáry 1986, 25.).

3 Ferdinand Lessing: *Mongolian-English dictionary*, 1996, továbbiakban: (L).

Ez a rövid vázlat csupán annak érzékeltetésére szolgált, hogy nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal, hogy a tatárjárást megelőző időszakban a mongol nyelv – közvetlenül vagy közvetve – akár az Urál hegység térségéig is eljuthatott. Nyelvészként nem feladatom a történeti és régészeti kérdések részletes tárgyalása; mindazonáltal, amennyiben a magyarság – vagy annak egy része – a IX. század folyamán valóban az Urál déli vidékén tartózkodott, fennáll a mongol és a magyar nyelv közötti szórványos nyelvi érintkezés lehetősége.

A mongol eredet kérdése a nyelvészet szemszögéből

A szókezdő *d-* mint mongolos fonetikai sajátosság

A *dél* szót a mongol *düli* (mong *düli*. ‘half, middle, middle of the day or night, noon, midnight, middling, mediocre, average, halfway, partly’ (L), halha *dül* ‘fél(idő)’ csak összetételekben: *ödör dül* ‘dél’ *sön dül* ‘éjfél’⁴) szóval Fábián István kapcsolta össze először a XIX. század második felében. Fábián az altáji nyelvek (ekkoriban beleértve még a finnugor nyelveket is) hangviszonyairól írt munkájában megjegyzi, hogy az altáji szókezdő **d-* a magyarban is megmaradt, és az alábbi adatokat hozza ennek bizonyítására: jak. *daghdai* (daghdabīn) ~ m. *dagad*; m. *domb* ~ jak. *dabai* (auf einen berg stiegen), tör. *depe*; m. *disznó* ~ tör. *donuz*; m. *dalia* ~ tör. *deli* (fou; brave jusqu’ á la témérité); m. *dél* ~ mong. *düli* (**meridies**) (Fábián 1861, 41–42.)⁵.

Szentkatolnai Bálint Gábor magyar-mongol összehasonlító szótárába is bekerült a *dél* szó, további magyarázat nélkül (Bálint 1977, 9.).

A szó mongolos eredetének felvetése a szókezdő zöngés mássalhangzóval függ össze, mivel a honfoglalás előtti török jövevényszavainkban a köztörök *t-*

4 A halha-mongol szavak forrása a dolgozatban: Kara György, *Mongol-magyar szótár*, Terebess, Budapest, 1998

5 A WOT *dél* szócikkében tévesen szerepel (Róna-Tas-Berta 2011, 294.), hogy Fábián a szót a török nyelvhez köti: „As noted by Gombocz (1912b: 20), the H word was thought to be a T lw as early as Fábián (1861).”

hang rendszerint *t*- alakban maradt fenn (a WOT 47 ilyen szókezdetű török jövevényt említ⁶). A *dél* szó esetében viszont a köztörök *tüš* ‘dél’ alakhoz képest a mongol *düli* forma mutat szorosabb hangalaki megfelelést.

Táblázat 1. A köztörök *t*- hang megfelelései a magyar és az altáji nyelvekben.

Magyar	*Nyugati-ötörök / bolgár-török	Köztörök	Csuvas	Mongol
<i>törvény</i>	* <i>törüyan</i>	tat. <i>türä</i> ‘előljáró, tisztviselő’ KT <i>törü</i> ‘szabály, norma’	<i>türe</i> ‘bíró, tisztviselő, az előljáró segítője’	<i>törö</i> ‘törvény’
<i>túró</i>	* <i>toray</i>	tat. <i>tura</i> az. <i>turuggay</i> ‘savanyított tejsavó’	<i>turäx</i> ‘aludttej, savanyú tej’	<i>tarag</i> ‘aludttej’
<i>turul</i>	* <i>toyrił</i>	KT <i>toğrił</i> ‘ragadozó madár’ khak. <i>torga-</i> , <i>torga-</i> , <i>togra-</i> ‘aprítani, (kenyeret) morzsára aprítani’	<i>tura-</i> ‘morzsolni, aprítani’	<i>turlay</i> [<i>sibayu</i>] ‘varjú (Corvus corona)’ (L)
<i>tükör</i>	* <i>tikrä</i> , * <i>tükär</i>	KT <i>tikir</i> ‘kör, körforma’ TtB <i>teker</i> ‘kerék (járművekhez)’	<i>tëkër</i> ‘tükör’	<i>tögörüg</i> ‘kör, korong, kör alakú’
<i>tűr-</i>	* <i>tör-</i>	KT <i>töz-</i> ‘engedelmeskedni, szót fogadni’ csag. <i>töz</i> ‘támogató, pártfogó’	<i>tüs-</i> ‘elviselni, kibírni, kiállni’	<i>tes-</i> ‘viselni, elviselni, eltűrni’ <i>tűr-</i> ‘nehézségeket elszenvedni, rossz helyzetben lenni’ (Kalmük)

Forrás: Róna-Tas – Berta 2011)

Gombocz Zoltán figyelmét is korán felkeltette a *dél* szó hasonlósága a mongol alakkal, ő az altáji nyelvrokonság szemszögéből tekintve a kérdést a mongol adatot elválaszthatatlannak tartotta a nyelvcsalád mandzsu-tunguz (*dulin* ‘kö-

6 Róna-Tas – Berta 2011, 1073.

zép') és török megfelelőitől⁷, és a magyar szó kapcsán inkább a mongol-török hangmegfelelések problematikáját kutatta. (Gombocz 1904, 548.).

A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavait tárgyaló nagyszabású monográfiájába a *dél* szó is bekerült, szerinte az őstörök szókezdő *t-* az őscsuvasban zöngésedhetett, ennek köszönhető a magyar alak szókezdő *d-*-je. Ekkoriban a modern csuvas nyelvből még nem állt rendelkezésre olyan adat, amely a magyar szóval összefüggésbe hozható lett volna. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy őscsuvas **dül* alakot rekonstruáljon (Gombocz 1912, 165.).

Németh Gyula úgy látta, hogy mivel a török nyelvekbe is kerültek mongol jövevényszavak, így nem lehet elzárkózni attól a feltevéstől, hogy a mongol elemek a nyugati ágban, a bolgár-törökben is előfordulhatnak. Gombocz bolgár-török – magyar hangmegfeleléseivel kapcsolatban megjegyezte, hogy az általa megállapított kétféle bolgár-török dialektus (*szemölcs* <**simiš* vö. magy. *gyümölcs* <**džimiš*) egyikében sem jelentkezik a lambdacizmusnak nevezett hangváltozás (bolgár *t. -l- ~ közt. -š-*), míg a *dél* szóban igen. Ez egyértelművé tette számára, hogy ezt a jelenséget egyik bolgár-török nyelvjárási változathoz sem lehet kötni:

„Vagy egy harmadik dialektust kellene feltennünk, vagy — ami éppen a *dél* esetében (l. a szójegyzéket) sokkal elfogadhatóbb — nem szabad elzárkózni az elől a gondolat elől, hogy a *dél* őcsuvas megfelelője mongol jövevényszó volt.” (Németh 1913, 242.).

Ligeti Lajos Gomboczhoz hasonlóan a bolgár-török szókezdő *d-*-t szórványos megfelelésnek tartotta az őstörök **t-*vel szemben a *dél*, és a *dől* szóban is (Ligeti 1935, 214–217.). (Mindezt hasonló, olyan alkalmi hangváltozásnak ítélte meg, mint a magyar *süllő* szó forrásául szolgáló csuvas *šal* ‘fog’ ~ köztörök *tüš* ‘ua’ szavakban megfigyelhető hangmegfelelést.) Úgy gondolta, hogy bár az őstörökben nem szokás szókezdő *d-* hangot feltételezni, az altaji ősnyelvben azonban nem zárható ki a megléte, ennek nyomai a mongolban, az oguz nyelvekben, Kāšgari

7 Pl.: Ótör. *tüš* ‘Zeit’, csag. *tüš* ‘irány; oldal; hely; felszín’, tat. *töš* ‘dél’ stb. További török megfelelések: Róna-Tas – Berta 2011, 291–292.

feljegyzéseiben, ezenkívül a kun és a besenyő nyelvben is megtalálhatóak. A vonatkozó nyelvi adat hiánya pedig nem zárja ki a zöngés szókezdő meglétét a bolgár-török nyelvben sem: „Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy az ócsuvasban, ha szórványosan is, de előfordul a *d* szó kezdetén is” (Ligeti 1935, 217.).

A kérdés vizsgálatában fordulatot hozott Róna-Tas András csuvas nyelvi gyűjtéséből előkerült *t-s* szókezdetű adat: *χěvēl tōlē šitne* ‘a nap dele érkezett, dél van, ebédidő’ jelentéssel (Róna-Tas 1967, 173.). A kifejezésben szereplő *tōlē* elem töve a *těl / tōl* szó, amely több, térbeli és időbeli viszonyt jelölő jelentésárrnyalattal rendelkezik: ‘meghatározott hely’, ‘terület’, ‘valami mellett, közelében’, ‘irányban’, valamint ‘idő, alkalom’ stb. (Fedotov 1996, II. 214.). Róna-Tas megjegyzi, hogy ehhez hasonló kifejezés Rabgūzīnál is megtalálható: *kün tūš erdi* ‘dél volt’ jelentésben (Róna-Tas–Berta 2011, 293.).

Ligeti 1976-ban visszatért a kérdéshez, és jelentéstani okok miatt már határozottan elutasította a mongol *düli* szó kapcsolatát a magyar és a köztörök alakokkal, és a *dél*-t a szintén bolgár-török eredetűnek tartott magyar *dől* igével kapcsolta össze (vö. ótör. *tūš*- ‘to fall, settle down’⁸). Véleménye szerint a jelentéskapcsolat alapja egy lefelé irányuló mozgásra vonatkozik, és nem idő vagy térbeli, mint a mongol vagy török szavaknál. Hozzáteszi, hogy a mongol alakkal való összevetést az is nehezíti, hogy a mongol alak önálló szóként a beszélt nyelvben nem jelentkezik, csupán szókapcsolatokban: „*üdüür düli*, ‘dél’, és *söni düli* ‘éjfél’, amelyek pontos fordítása ‘nap-fél’, illetőleg ‘éj-fél’” (Ligeti 1976, 16.). A magyar szókezdő *d*- hanggal kapcsolatban pedig nem változtatott véleményén: „csuvasos típusú jövevényszavaink közt eddig számon nem tartott nyelvjárási különbség” (Ligeti 1976, 16–17.). Ligeti tíz évvel később végleg elvetette a *dél* mongol eredetét, és továbbra is a *dől* igével kapcsolta össze. (Ligeti 1986, 50.).

Róna-Tas András ezt nem fogadta el, véleménye szerint a mongol *düli* ‘fél, közép’ és köztörök *tūš* ‘délidő, dél mint égtáj’ és a magyar alakok összetartoznak, és a szókezdő *d*- problémáját úgy oldotta fel, hogy a magyar szó forrásául szolgáló bolgár-török alak számára rekonstruált egy **tüli* és egy **düli* protoformát is (Róna-Tas–Berta 2011, 291.).

8 Róna-Tas – Berta 2011, 299.

Lehetett-e az őscsuvasban *d-?

Mindezek alapján, különösen az előkerült zöngétlen szókezdetű csuvas alak miatt, érdemes tisztázni, hogy az őscsuvasban, illetve annak közvetlen előzményében, az őstörökben előfordulhatott-e a magyar szó szókezdőjének forrásául szolgáló zöngés *d*- hang.

Amint az előző fejezetben bemutattam, Gombocz értelmezése szerint a vonatkozó magyar adatok az őscsuvas zöngés szókezdő meglétére utalnak. N. Poppe (1958, 96–97.; 1965, 152–154.) szerint az őstörökben nem tételezhetünk fel ilyen szókezdőt. Az elmúlt időszak turkológiai munkáiban hasonlóan megoszlanak a vélemények ebben a kérdésben. Róna-Tas András a *West Old Turkic*-ben nem foglalt határozottan állást az őscsuvas *d*- kapcsán, de a *d*-s szókezdetű magyar szavak miatt (ő idekapcsolja a *dara* és a vitatott eredetű *dug* szavunkat is), ő is feltételezi, hogy létezett, de ezeket a *d*-s magyar kölcsönszavakat igen kései átvételnek gondolja (Róna-Tas– Berta 2011, 1156.). (Nem zárja ki azt sem, hogy kun eredetűek.) Ehhez támpontot a *dara* szó szóvégi hangzója adhat, mely azt sejteti, hogy abban a korban kerülhetett be a magyar nyelvbe, amikor onnan a szóvégi magánhangzók eltűntek, és a török *-i*-t a magyarban labiális magánhangzó helyettesítette. Az oguz nyelvek zöngés szókezdője (türkm., azeri *darī*, gag. *darī*.) miatt azt sem zárja ki, hogy egy oguz nyelvű nép közvetítésével kerültek be ezek a szavak, vagy egy közös nyugati ótörök-oguz izoglossza hatására alakult ki ez a szókezdő a magyarban. A volgai bolgárban nem tételez fel zöngés szókezdőt, a mai csuvasban sem létezik. Megjegyzi, hogy finnugor eredetű szavainkban is jelentkezik a *t* -> *d*- zöngésülés (vö. magy. *daru* ~ fgr. *tar3 vagy *tark3, magy. *domb* ~ vog. *tōmp* ‘halom; sziget’) (Róna-Tas – Berta 2011, 1078–1079.).

Agyagási Klára hasonlóképpen elutasítja a szókezdő *d*- meglétét az őstörökben. Véleménye szerint a prototörök *t- zöngétlenül folytatódott a nyugati ótörökben is, amint az az ótörök eredetű jövevényszavainkban is megfigyelhető. (Agyagási 2022, 89., 94.).

Marcel Erdal szerint a proto török zöngés alveoláris hang valószínűleg *d*- volt, tekintve, hogy ez jelenik meg a szajáni törökben, és hogy ez a prototörök fonéma a jakutban a *t*- hanggal olvadt össze. (Erdal 2004, 67.).

Legújabbán Orçun Ünal foglalkozott a kérdéssel (Ünal 2022, 2023), többek között egy xiongnu nyelvi adat alapján⁹ úgy véli, hogy nem csak az őstörökben, de a bolgár-törökben is volt *d*- hang, melyet szerinte zöngés dentális réshangként ejtettek, s mely egyes nyelvjárásokban zöngés palatalizált zárhanggá változhatott. Két ilyen zöngés zárhangot is rekonstruál, melyet ő *d*₁ és *d*₂ jelöléssel jelöl. A **d*₁- a köztörökben *t*-vé vált, a mongolba pedig *d*- lett: PT *d1ōrā ‘birchbark’ > közt. *tōz* ‘ua’, vö. Mo. *durusun* ‘shell, bark’, míg a *d*₂ a következő hangváltozáson ment keresztül: PT *d2ora ‘weak, impotent; barren’ > közt. *yoz* ‘barren; weak, frail; having poor quality’ (ED 985), vö. WM *doro* (<*dora) ‘weak, impotent, incapable, incompetent; having no good qualities’ (Ünal 2022, 33.). Ez utóbbi a magyar nyelv őtörök kölcsönszavaiban a köztörök *y*- csuvas *ś*- magyar *gy*- (> *d*-), *sz*- megfelelőek paradigmájába tartozik. Ünal elmélete alapján, ha elfogadjuk, hogy *dél* szavunk valóban őtörök eredetű, a magyar alaknak egyértelműen a **d*₁- hanghoz lehet köze. Beleillenek a bolgár-török eredetű *d*-s szókezdetű szavaink a protorötök *d1- ~ közt. *t*- ~ mong. *d*- hangváltozás rendszerébe?

Táblázat 2. A *d*-s szókezdetű őtörök jövevényszavaink alakulása a török és a mongol nyelvekben.

Köztörök	Mongol	Csuvas	Magyar	*Nyugati-őtörök / bolgár-török
<i>tari</i> ‘köles’	<i>tari</i> - ‘vetni, ültetni, szántani’	<i>tir, tirā</i> ‘kenyér, gabona’	<i>dara</i>	* <i>tari</i> / * <i>dari</i>
őtör. <i>tüš</i> ‘idő’ alt. <i>tüš</i> ‘dél’	<i>düli</i> ‘fél, közép’	<i>tel</i> ‘meghatározott hely,’ ‘terület,’ ‘idő, alkalom’	<i>dél</i>	* <i>düli</i> / * <i>tüli</i>
<i>tüš</i> - ‘leesik, leereszkedik, megtelepszik’	<i>tüsi</i> - ‘nekitámaszkodik’	x	<i>döl</i>	* <i>tül</i> - / * <i>dül</i> -

Forrás: Róna-Tas – Berta 2011

9 „The Xiongnu word *tihú* 醍醐, *tihú* 醍醐 *de-ya* ‘clarified butter’ (Pulleyblank 1962, 255.; Schuessler 2014, 277.) may serve as independent evidence for the Turkic *d2- in the first century CE if it renders Tu. *d2iägä CT *yäg* ‘fat, oil, grease.’” (Ünal 2022, 33.).

Látható, hogy egyedül a magyar *dél* illik a fenti, Ünal által rekonstruált paradigmába, amelyet egy évvel később Ünal még részletesebben kidolgozott. Ebbe már egyértelműen beletartozik az őstörök *d1 – bolgár-török *d- megfelelés is, és ennek bizonyítására a PT *d1örä ‘birchbark’ > közt. *töz* ‘ua’ ~ Mo. *durusun* ‘shell, bark’ hangmegfelelés mellé idézi a magyar *dől* és *dél* alakokat, és azok török és mongol megfelelőit (a csuvas *těl* alak megemlítése nélkül) (Ünal 2023, 22.).

Claus Schönig a bolgár-török – mongol nyelvi érintkezésről írott tanulmányában egyrészt kifejti, hogy ez az érintkezés viszonylag korai időszakra tehető, kb. a IV. századig tarthatott, másrészt számba veszi a mongol nyelv bolgár-török fonetikai jellemzőit. Véleménye szerint ilyen a rotacizmus, a lambdacizmus, a tövéghangzó megmaradása¹⁰, vagy a számunkra érdekes bolgár-török szókezdő *t-/d*- megfelelései a mongol nyelvekben. (Schönig 2003, 409.).

Az Ünal által *d2*-vel jelölt hang szerinte a proto-bulgárban is zöngés lehetett, és a mongolban is megmaradt *d*-nek. (Ez az a hang, amely bolgár-török jövevényszavainkban *dzs-* (> *gy-*), *s-* és *sz-* szókezdővel került át, pl. *süllő*, *szűrő*, *gyűrű*.) A mongolban a *d*- mellett még **n-*, **n̄-* hang is előfordul, ami Schönig szerint szintén arra utal, hogy a két nyelv érintkezése igen korai lehetett.¹¹ Emellett említ még egy vitás jelenséget, nevezetesen azt, ami a magyar *dél* szó kezdőhangjával kapcsolatban is felmerült: a bolgár-török **t-* néha zöngés szókezdőt kap a mongolban. Itt találkozunk újra a mongol *düli* szóval, amit a szerző szórványos hangmegfelelésnek tart.¹² Említi továbbá a mongol *dala(y)* *i* ‘sea; ocean’ és a török *taloy > *taluy közötti hasonló egyezést, ami szerinte arra utalhat, hogy ezek a szavak nem bolgár-török, hanem fordítva, mongol eredetűek a török nyelvben. (Schönig 2003, 409.). Schönig azt sem tartja el-

10 Mongolic **kona-* ‘to spend the night’ vs. Common Turkic **kon-* (*qon-*), Mongolic *balga → **balga.su/n* ‘town’ vs. Common Turkic (*balk >) *balik (*balıq*) (Schönig 2003, 408.).

11 „For these features, Chuvash does not differ from Common Turkic, which means that the Bulgharic language from which Mongolic received the early layer of borrowings represented a more archaic (Proto-Bulgharic) stage, still close to the common protolanguage of Bulgharic and Common Turkic” (Schönig 2003, 409.).

12 „Another detail that cannot as yet be satisfactorily explained is the occasional representation of Turkic initial *t as Mongolic *d, as in Turkic *tüş ‘noon’ vs. Mongolic *düli.” (Schönig 2003, 409.)

képzeltetlennék, (amire Ligeti is utalt a magyar szó kapcsán), hogy az oguz nyelvekben megjelenő szókezdő *d*- mongol hatás következménye (vö. mong. *düli* – türkm. *düs*). Ezt alátámaszthatja az is, hogy a türkmén törzsnevek között megtalálható a Merkit név, amely a mongolok fő szállásterületétől északra élő, feltehetően mongol nyelvet beszélő népcsoportot jelölt. (Schönig 2003, 407.).¹³

Jelentéstani problémák és a kis kitaj írás megfejtése

A jelen tanulmány kiindulópontja a kis kitaj írás megfejtéséhez kapcsolódó eredményekhez köthető, melyeket terjedelmi okokból itt csupán röviden ismertettek.

Ahogy a szókezdő *d*-, úgy a *dél* szó jelentéstana is hordoz nehézségeket.

A magyar *dél* és az írott mongol *düli* kapcsolatát, ahogyan már fentebb tárgyaltam, Ligeti főleg szemantikai alapon utasította el, mivel a mongol szó csak szóösszetételekben fordul elő (Vö. halha *ödör düil* ‘dél’, *šön düil* ‘éjfél’), másrésről a ‘fél’, ‘közép’ jelentése sem erősíti a magyar szóval való kapcsolatát.

Clauson Kāšgarī egyik adata alapján úgy gondolta, hogy a magyar nyelvbe került bolgár-török alak forrása, a köztörök *tüš* eredetileg a ‘megállás egy utazás során’ jelentéssel bírt, majd az ilyen kifejezéseken keresztül (pl. *tüš ö:đi* ‘a megállás ideje’) a jelentése ‘dél, déli idő’ lett, és ebben az értelemben is használták, és a csuvas *těl* szó néhány jelentése is ide tartozik (Clauson 1974, 559.).

Ligeti azonban úgy gondolta, hogy a magyar szó a *döl* ige eredetétől elválaszthatatlan, ez utóbbi forrása pedig a köztörök *tüš*- ‘leszáll, leesik’ ige.

Ezt a jelentésbeli dilemmát a kis kitaj írás folyamatos megfejtése segíthet tisztázni. Róna-Tas András hívta fel a figyelmet, hogy ezek az új eredmények a magyar nyelvtörténet, illetve a jelen tanulmány tárgyát képező *dél* szó eredete szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírnak (Róna-Tas 2023). A kitaj *dele* 小 graféma jelentését, melyről a vita közel negyven éven át zajlott a kínai szakiro-

13 Érdemes itt megjegyezni, hogy Róna-Tas András a csuvas nyelv közép-mongol elemeiről írt dolgozatban a mongol *dem* ‘help, assistance’ kipcak-török szó *d*-s megfelelője miatt gyanakszik mongol eredetre: „The Mongolian origin of the Volga Kipchak words is clearly indicated by the Tatar and Bashkir forms with *d*- initial. (Róna-Tas András 1982, 89.).

dalomban, 2002-ben ‘dél (mint égtáj)’ értelemben sikerült azonosítani. (Chinggeltei – Wu Jingzhe – Jiruhe 2017, 297–298.).

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a protomongol¹⁴ és a paramongol¹⁵ nyelvek (köztük a kitaj) közös alapnyelvében e szó jelentése az égtájt is jelölhette. A mongol szó véleményem szerint nem választható el a csuvas *tél* ‘meghatározott hely’ és a köztörök *tüš* ‘dél, dél mint égtáj’ jelentésű szavaktól sem. Nem zárható ki továbbá az a lehetőség sem, hogy egyedül a magyar őrizte meg a ‘dél, délidő’ és a ‘fél, közép’ kettős jelentést; erre utalhat a Magyar Etymológiai Szótár *dél* szócikkében szereplő, elavultnak minősített ‘medium, mitte’ jelentés is (Gombocz–Melich 1914–1944, 1303.).

Összefoglalásként megállapítható, hogy a *dél* szó esetében a mongol eredet lehetőségét – Ligeti álláspontjával ellentétben – továbbra sem vethetjük el; ezt a régészet és a történettudomány újabb eredményei is alátámasztják. A magyar szó mongolos hangtani sajátosságának, a szókezdő *d*-nek vizsgálata egy további vitás kérdéshez vezetett: a mongol szó és a köztörök megfelelő viszonyának problémájához. A két nyelv szókezdő *t*- ~ *d*- megfelelései alapján Claus Schönig nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a török nyelvekben előforduló alak mongol kölcsönszó lehet.

A mongol nyelvekhez sorolt kitaj nyelv kis kitaj írásrendszerének újabb eredménye pedig megerősítette, hogy a mongol szó jelentésánál is összekapcsolható a magyar *dél* szóval. A Magyar Etymológiai Szótár *dél* szócikkben megőrzött, elavultnak minősített ‘medium, mitte’ jelentés (Gombocz–Melich 1914–1944, 1303.) pedig arra is utalhat, hogy a magyar nyelv őrizte meg egyedül az ősi mongol szó eredeti kettős jelentését. E kérdések részletes feltárása azonban egy következő tanulmány feladata lesz.

14 A protomongol kifejezés egy olyan rekonstruált ősi nyelvállapotra utal, amelyből a történeti és modern mongol nyelvek (pl. közép-mongol, halha-mongol) levezethetők. A protomongol nem közvetlenül adatolt nyelv, hanem nyelvészeti módszerekkel (összehasonlító nyelvtan) rekonstruált rendszer.

15 A paramongol nyelvek olyan, a mongol nyelvekkel szoros genetikai kapcsolatban álló, de a klasszikus mongol nyelvcsaládon kívül elhelyezkedő nyelvek csoportja, amelyek a mongol nyelvekkel közös ősi nyelvállapotból származnak, ugyanakkor önálló fejlődési ágat képviselnek. Ide sorolják többek között a kitaj nyelvet.

Felhasznált irodalom

- Bálint 1877.** Szentkatolnai Bálint Gábor: *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, Madsar Monghol khojor khele adalitkhakho bicsik. (Magyar-mongol két nyelvet egyenlítő irat).* Budapest, 1877.
- Bárczi 1952.** Bárczi Géza: Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 2. (1952) 347–371.
- Budenz 1871.** Budenz József: Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéséről. *Nyelvtudományi Közlemények*, 10. (1871) Budapest, 67–135.
- Budenz 1886.** Budenz József: A magyar szókinccs eredetéhez – szóegyezési adatok, főleg a keleti altaji nyelvcsoportokból. *Nyelvtudományi Közlemények*, 20. (1886) Budapest, 147–153.
- Fedotov 1996.** Fedotov, M. R.: *Этимологический словарь чувашского языка* [A csuvas nyelv etimológiai szótára]. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары, 1996.
- Fábián 1861.** Fábián István: Hangviszonyok az áltaji nyelvekben. *Magyar Nyelvészet*, 6. (1861) 105–128.
- Fischer 1747/1995.** Fischer, Johann Eberhard: *Vocabularium Sibiricum. Der etymologisch-vergleichende Anteil.* Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VII. Frankfurt am Main etc, 1995.
- Golden 2006.** Golden, Peter: Some Thoughts on the Origins of the Turks and the Shaping of the Turkic Peoples. In: *Contact and exchange in the ancient world.* edited by Victor H. Mair, (2006) University of Hawai'i Press, Honolulu, 136–140.
- Gombocz 1904.** Gombocz Zoltán: A török jövevényszavaink kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr*, 33. (1904) 10. füzet, (1904) Budapest, 545–549.
- Gombocz 1912.** Gombocz Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 30. (1912)
- Gombocz 1917.** Gombocz Zoltán: Török jövevényszavainkhoz. In: *Magyar Nyelv*, 13. (1917), Budapest, 97–101.

- Gombocz 1923.** Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (II.). In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 46. (1923) Budapest, 1–34.
- Gombocz–Melich 1914–1944.** Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar Ety-mologiai Szótár*, 1-2. kötet. (1914–1944), MTA, Budapest.
- Gulya 1995.** Gulya János = Fischer, Johann Eberhard 1747/1995.
- Gyuris 2025.** Gyuris Balázs et al.: Long shared haplotypes identify the southern Urals as a primary source for the 10th-century Hungarians. In: *Cell*, 188. (2025), Issue 21. (2025), 6064–6078.
- Ligeti 1935.** Ligeti Lajos: Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudomá-nyai Közlemények*, 49. (1935) Budapest, 191–271.
- Ligeti 1943.** Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*, Budapest, 1943.
- Ligeti 1976.** Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv*, 72. (1976) Budapest, 11–27.
- Ligeti 1986.** Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- K. Palló 1982.** K. Palló Margit: Régi török eredetű igéink. *Studia Uralo-Altaiica Supplementum*, 1, Szeged, 1982.
- Munkácsi 1901.** Munkácsi Bernát: Hún nyelvemlékek szókincsünkben. In: *Ethnographia*, 12. (1901) Budapest, 396–404.
- Munkácsi 1933.** Munkácsi Bernát: Ungar. Tulbó und tömlő. In: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, LXVII. (1933) Helsinki, 284–289.
- Németh 1913.** Németh Gyula: Mongol elemek a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 42. (1913) Budapest, 241–246.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, kiad. Magyar Tudományos Akadémia, Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv. Könyvnyomda, Budapest, 1930.
- Németh 1966.** Németh Gyula: Ungarische Stammesnames bei den Baschkiren, In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus 16. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 1–21.
- Pray 1774.** Pray György: *Dissertationes historico criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*

- Rákos 2015.** Rákos Attila: *Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat. Keletkutatás* 2015/2. Budapest, 61–68.
- Róna-Tas 1967.** Róna-Tas András: A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése. *A magyar nyelv története és rendszere, A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai.* Imre Samu, Szathmári István (szerk.): *Nyelvtudományi Értekezések*, 58. (1967) Akadémia Kiadó, Budapest, 172–177.
- Róna-Tas 1982.** Róna-Tas András: Loanwords of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. In: András Róna-Tas (ed.) *Studies in Chuvash etymology I.* [Studia Uralo-Altaica, 17.] Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, 1982, 66–134.
- Róna-Tas – Berta 2011.** Róna-Tas, András – Berta, Árpád †, Károly, L. közrem.): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Vols. 1–2.* Wiesbaden (Turcologica, 84). 2011.
- Róna-Tas 2023.** Róna-Tas András: A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet*. In: *Magyar Nyelvjárások*, 61. (2023) Debrecen, 795–812.
- Sinor 1967.** Sinor Dénes: Történelmi hipotézis a magyar nyelv történetében. *Nyelvtudományi Értekezések*, 58. (1967) Budapest, 195–200.
- Türk 2023.** Türk Attila: Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal. *Magyar Nyelv*, 119. (2023) 4. sz., 385–402.
- Ünal 2022.** Orçun Ünal: On *P- And Other Proto-Turkic Consonants. In: *Sino-Platonic Papers* 325, (2022).
- Ünal 2023.** Orçun Ünal: Ont he Proto-Turkic */d2/ and Mongolic *uda- ‘to be late’, In: *Orientalia Suecana*, Vol. 72. (2023). 22–28.
- Vaisserie 2018.** Etienne le Vaisserie: The historical context to the Khüis Tolgoi inscription. In: *Journal Asiatique*, Vol. 306, No. 2. (2018). 153–157.
- Vásáry 1986.** Vásáry István: *Az Arany Horda.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Vovin 2019.** Alexander Vovin: Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription. In: *Journal Asiatique* Vol. 307, No. 1, (2019). 121–134. <https://doi.org/10.2143/JA.307.1.3286344>
- Chinggeltei–Wu Yingzhe–Jiruhe 2017.** Chinggeltei –Wu Yingzhe–Jiruhe: *Qidan xiaozi zai yanjiu 1–3, 契丹小字再研究* [További kutatások a kis kitaj írásrendszerről.], Inner Mongolia University Press, Beijing, 2017.